

УДК 340.115.6

Гайдулін Олександр Олександрович,
канд. філос. наук, канд. юрид. наук,
доцент, доцент кафедри міжнародного та європейського права,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»¹

ІСТОРИЧНИЙ І СИСТЕМНИЙ СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ В РИМСЬКОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ: ІДЕЙНІ ВИТОКИ ТА ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ЩОДО РЕЦЕПЦІЇ

*Роботу присвячено історико-правовому дослідженню способів правового тлумачення. У роботі вперше аналізується римсько-правова доктрина *ius interpretatio* та способи тлумачення, які були встановлені у Давньому Римі. У статті науково доводиться, що ці способи інтерпретації були рецептовані у сучасні системи приватного права.*

Ключові слова: римське право, *ius interpretatio*, способи тлумачення, історичний спосіб інтерпретації, системний спосіб інтерпретації, тлумачення правових норм, тлумачення юридичних фактів.

*The paper sets out to provide a legal and historical description of legal interpretation in the Roman Law. This is the first research work devoted to the analysis of a roman law doctrine *ius interpretatio* and methods of interpretation, which was established in Ancient Rome. The paper scientifically proves that this methods were incorporated into modern systems of private law.*

Key words: Roman law, *ius interpretatio*, methods of interpretation, historical interpretation method, system interpretation method, interpretation of legal norms, interpretation of legal facts

Постановка проблеми. У контексті правової глобалізації, у тому числі в напрямі європеїзації національних систем права, значно актуалізується звернення до римсько-правової спадщини. До неї серед іншого належать певні доктрини, принципи, правила та способи правового тлумачення, умовно об'єднані в першоджерелах та історіографії сталим терміном *ius interpretatio*, для якого пропонується робочий варіант перекладу — *правовий інститут інтерпретації*.

Креативність рецепції цього правового інституту для розв'язання проблем європеїзації національних систем приватного права

¹Gaydulyn Oleksandr, Candidate of Philosophical Sciences (1994); Candidate of Juridical Sciences (2010), Associate Professor (Docent) (1998), Associate Professor in the International and European Law department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman.

має забезпечуватися об'єктивною спільністю європейської правової культури, в традиціях якої європейські держави використовують старе римське право як «основне джерело вирішення спірних питань» [1, с. 244—245]. При цьому слід взяти до уваги концептуальну подібність та однакову телеологію систем загального права континентальної Європи (лат. *ius commune*) та англійського загального права (англ. *common law*), які за певних історичних умов забезпечували інтегрованість місцевих правових систем відповідно в рамках парадигм *Pax Romana* та *Pax Britannica*. На користь очікуваного ефекту рецепції *ius interpretatio*, який матиме примирювальний вплив щодо двох альтернативних концепцій права — романо-германської та англо-американської, свідчать останні аргументи представників європейської історико-правової науки стосовно універсальності ідейних засад римського права для обох основних типів європейської традиції права, культурно-історичні відмінності яких тривалий час надмірно перебільшувалися [2, с. 45—46].

Наведені аргументи свідчать про теоретичну значущість і практичну актуальність теми дослідження, спрямованого на з'ясування змісту основних способів інтерпретації в римському приватному праві, рецепція яких має забезпечити європеїзацію інтерпретаційних процедур і реалізувати зближення систем приватного права у вирішальній площині — просторі правореалізації.

Аналіз останніх наукових досліджень. Оцінюючи ступінь розробленості теми, необхідно виділити наукові праці в галузі *загальної теорії права*, присвячені питанням тлумачення права і факту, зокрема роботи: С.С. Алексєєва, Р. Давида (R. David), Х. Кьотца (H. Kötz), М. М. Марченка, П.М. Рабиновича, Ю.А. Тихомирова, К. Цвайгерта (K. Zweigert) та інших, а також роботи таких *класиків західної романістики*, як А. фон Брінз (A. Von Brinz), К.А. фон Вангеров (K.A. Von Vangerov), Б. Віндшейд (B. Windscheid), Х.Ф. фон Глюк (H.F. Von Glück), Г.Ф. Пухта (G.F. Puchta), Ф.К. фон Савіньї (F.K. Von Savigny), Н.Д. Фюстель де Куланж (N. D. Fustel de Coulanges), *відомих російських романістів дореволюційного періоду* — П.М. Бодянського, С.А. Муромцева, І.Б. Новицького, І.О. Покровського, Л.І. Петражицького, а також *сучасних українських і російських фахівців у галузі правової романістики* — В.М. Вовк, Д.В. Дождева, Р.А. Калюжного, Л.Л. Кофанова, О.А. Підпригори, С.О. Погрібного, О.О. Сорокіної, Є. О. Харитоновата ін.

Однак системного вивчення римсько-правових витоків основних способів тлумачення в проаналізованих роботах виявлено не було, що й обумовлює предмет даного дослідження.

Викладення основного матеріалу. У Стародавньому Римі *ius civile* складало системотвірне ядро всього процесу суспільної комунікації. Як красномовно підкреслював відомий давньоримський політик, оратор і філософ Марк Туллій Цицерон (Marcus Tullius Cicero, 106 до н. е. — 43 до н. е.): «Всім, хто хоче стати досконалими ораторами, необхідне знання цивільного права. Кому невідомо, яка пошана, довіра і повага оточували у нас тих, хто володів цим знанням? ... У нашій державі ... правом займаються всі найбільш шановні і гідні особи» (Cic. Orat. 1. 44-45. 197-198) [3, с. 42].

Саме тому процес правового тлумачення посів найвищу сходинку в системі загальних методів духовного засвоєння світу, про що наочно свідчить така максима: *Interpretare et concordare leges legibus est optimus interpretandi modus — To interpret and harmonize laws is the best method of interpretation — Інтерпретувати та узгоджувати законодавство — найкращий метод інтерпретації* [4].

Аналіз емпіричного матеріалу дає підстави вважати, що одними з перших в інституті *ius interpretatio* сформувалися саме історичний і системний способи тлумачення.

Це підтверджується першоджерелами римського права. Так, до Дигест Юстиніана потрапили неодноразові висловлювання римських юристів про **історичний спосіб тлумачення**, хоча насправді термінологічно він жодним чином не виокремлювався. Однак сутність такого способу закріплювалася в загальнообов'язковій вимозі — для з'ясування суті правової норми необхідно встановити **status quo ante** (букв. — до зазначеної події, дати) — *тобто реконструкція* становища, яке було раніше і спричинило ухвалення певної норми дозволяє зрозуміти її призначення, а значить з'ясувати сутність [5, с. 273]. Отже, сучасною юридичною мовою цей принцип можна вербалізувати таким чином — *функція похідна від генезису* (або функціональну сутність правового явища можна вставити тільки через з'ясування його генезису).

Як свідчать наявні античні першоджерела, одним із перших заявив про необхідність історичного тлумачення права Гай (Gaius — свідчень про когномен або прізвище немає; ?107—180), який був офіційно визнаний одним із п'яти найавторитетніших правників

Римської імперії. Зокрема, він розробив численні коментарі до Законів XII таблиць (*Libri VI ad legem duo decim tabularum*), закону Юлія і Папія Пoppея (*Lex Julia et Papia Poppaea*), на основі яких написав найвідомішу свою працю — *Institutionum juris civilis commentaries* (Коментарі до інституцій цивільного права, широко відомі як «Іституції Гая»). Так, на думку Гая, не можна «не умивши рук, відразу ж приступити до викладення суті тлумачення» без з'ясування начал і походження законів (Gai. D. 1. 2. 1) [6, с. 88—89].

Найдокладніше обґрунтовував цю інтерпретаційну технологію відомий римський юрист Юлій Павел (*Julius Paulus*; роки розквіту діяльності: 205—220 н. е.): «Якщо справа йде про тлумачення закону, то передусім насампереднеобхідно з'ясувати яким правом користувалася держава раніше у випадках подібного роду; бо звичай є кращим тлумачем закону (*optima enim est legume interpretis consuetude*)» (Paul. D. 1. 3. 37) [6, с. 114—115]. Як давно сформоване правило згадає Павел положення про те, що «попередні закони поширювалися на наступні» (Paul. D. 1. 3. 26) [6, с. 112—113].

Про таке *перспективне* тлумачення давніх законів (*antiquiores leges*) також пише й один з авторів Дигест, маловідомий юрист Тертулліан (Tertullianus; когномен і роки життя не відомі)¹: «Прийнято, що старі закони знаходяться в зв'язку з пізнішими; тому слід завжди думати, що в закони мов би включено правило про те, що вони торкаються тих осіб і тих справ, котрі колись були подібними» (Ter. D. 1. 3. 27) [6, с. 112—113].

З волі укладачів Дигест цю інтенцію анахронічно доповнює Павел своїми міркуваннями про *ретроспективне* історичне тлумачення: «Але і пізніші закони співвідносяться з попередніми, якщо вони не суперечать останнім...» (Paul. D. 1. 3. 28) [6, с. 112—113].

Поступово на основі цих ідей сформувалося відоме правознавче правило *ad fontes* (букв.: до джерел), яке вимагає від інтерпретатора користуватися першоджерелами, а не брати матеріал із «других рук», тобто із переказів, перекладів тощо [5, с. 9]. У контексті сучасної інтерпретаційної практики це правило праворозуміння необхідно принципово розмежовувати з одним основних правил право реалізації, яке ймовірно остаточно було сформульовано значно пізніше німецькими пандектистами: *lex posterior derogat legi priori* — *пізніший закон скасовує більш ранній*.

¹Його часто без належних підстав ототожнюють з видатним ранньохристиянським теологом Квінтом Септیمیєм Флоренсом Тертулліаном (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*), котрий, щоправда, також час мав нетривалююридичну практику в Римі.

Згодом у римській юриспруденції формуються засади *системного тлумачення права*, конструктивний зв'язок якого з історичним способом інтерпретації постає більш наочним у світлі історіософської концепції єдиної просторово-часової організації («хронотопу») правової культури.

Термін *хронотоп* походить віддвох давньогрецьких слів: *χρόνος* — «час» і *τόπος* — «місце». Тому його зміст тлумачиться як «закономірний зв'язок просторово-часових координат» [7, с. 347] або як «істотний взаємозв'язок часових і просторових відносин» [8, с. 234—407]. Отже, ця категорія відбиває дуже істотну характеристику соціокультурного контексту — його хронотопність — тобто зв'язаність простору і часу. Тому в правовій культурі всі твори не просто співпричетні і з минулим, і з теперішнім, і з майбутнім, а історично єдині — тобто одночасні через сумісність у єдиному смисловому просторі.

Таким чином, у цих методологічних координатах досить логічним є припущення про те, що спосіб системного тлумачення є похідним від способу історичного тлумачення і не втрачає свого генетичного наповнення внаслідок винятково історичного типу мислення давньоримських юристів.

Підтвердженням цієї гіпотези може служити відома максима, що виражає суть системної інтерпретації: *Interpretatio fienda est ut res magis valeat quam pereat* — *Such a construction is to be made that the thing may have effect rather than it should fail* — *Інтерпретація повинна здійснюватися так, щоб інтерпретована річ існувала, а не знищувалася* [4].

Таке «знищення» предмета правового тлумачення, на думку давньоримських юристів, мало місце в ситуаціях заперечення певної норми в процесі її інтерпретації. Зокрема, найвідоміший римський ритор, реформатор літературного стилю Марк Фабій Квінтіліан (Marcus Fabius Quintilianus; 35 — бл. 100 рр. н.е.) був упевнений в тому, що «засуджують те, чого не можуть зрозуміти» [9, с. 292].

Однак, окрім прямого заперечення можливе «повзуче нищення» права, коли закон застосовується не системно, а в певній частині, чому, на жаль, сприяє руйнівна інтерпретаційна процедура логічного аналізу.

Так, давньоримський правник, очільник Прокуліанської школи Публій Ювенцій Цельс Тіт Ауфідій Геній Северіан (Publius Iuventius Celsus Titus Aufidius Hoenius Severianus, ? — після 130) вбачав негідним римських громадян, а тому нецивілізованим, варварським, вульгарним, примітивним (*incivile*) таке становище, коли

судові рішення, що пропонуються (*proposita iudicare*) або юридичні консультації (*respondere*) «виносяться на підставі якоїсь частини закону, без розгляду закону в цілому» (Cels. D. 1. 3. 24) [6, с. 112—113].

Звичайно спосіб системного тлумачення не вимагав від стародавніх інтерпретаторів піддавати тлумаченню весь текст юридичного документа *ab ovo usque ad mala* — букв. *від яйця до яблук*¹, але націлював на з'ясування лише тих місць, що були незрозумілими для сторін правовідносин, але «розсмакування» необхідних фрагментів мало б здійснюватися з урахуванням всього змісту тексту, що інтерпретувався.

Про засади такого системного тлумачення писав давньоримський філософ і державний діяч Луцій Анней Сенека Lucius Annaeus Seneca minor; 4 до н. е. — 65): «Усе (...) пізнається легше, якщо (...) розчленоване на частини не надто дрібні (...). У надмірної дрібності той самий порок, що в нерозчленованій. Що подрібнено на пил, те позбавлене порядку» («Листи до Луцилія», 89, 3) [10, с. 197].

Отже, системний спосіб інтерпретації був ні чим іншим, як реалізацією ідеї широкого тлумачення, яке сформулював ще великий давньогрецький філософ Аристотель (грец. *Αριστοτέλης*; 384 — 322 до н. е.), який стверджував: «Правда полягає (...) в тому, щоб (...) мати на увазі не закон, а законодавця, не букву закону, а думку законодавця, не самий вчинок, а намір людини, не частину, а ціле» («Риторика», I, 13, 1373b) [11, с. 62].

Таким чином, метод цілісного або системного тлумачення значно сприяв поступовому і згодом значному розширенню контексту правової інтерпретації. Від урахування історичної спадкоємності тлумачення давньоримські юристи перейшли до загальнолюдського контексту. Врешті-решт на зламі епох (1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е.) римське приватне право (*ius privatum*) вже можна було з повним правом (*iure optimo*) назвати правом роду людського, тобто істотним правом людини (*ius generis humani* або *ius humanum*) [5, с. 136].

Висновки. У процесі рецепції в сучасні системи приватного права римсько-правових способів інтерпретації необхідно враховувати принаймні два застереження:

По-перше, необхідно принципово відмежовувати зміст інтерпретаційного правила *ad fontes* від правила право застосування *lex posterior derogat legi priori*. Однак, виходячи з того, що тлумачення права і його реалізація є взаємопов'язаними процесами, ці правила не

¹ У давніх римлян обід починався з яєць і закінчувався фруктами [5, с. 6].

тільки можна, а й необхідно застосовувати системно. Отже, незважаючи на те, що у вимірах юридичної сили більш пізній закон відміняє попередній, у площині праворозуміння діє зворотна детермінація. Тому найповніше з'ясувати сенс новели в праві можна тільки через осмислення її змісту в контексті самої правової догми та історичних факторів, що спричинили таку правотворчу модернізацію.

По-друге, не можна забувати про особливу історичність правового менталітету стародавніх римлян. Тому методи історичного та системного тлумачення в первинному, класичному сенсі передбачають застосування цих методів у їх нерозривному зв'язку. Відривання предмета інтерпретації від історичного та міжнародного контекстів у процесі його формально логічного аналізу фактично прирівнюється до його істотного звуження і кінцевим рахунком до заперечення його сутності.

Список використаних джерел

1. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х тт. / Конрад Цвайгерт, Хайн Кётц. — Том I. Основы : пер. с нем. — М. : Междунар. отношения, 2000. — 480 с. Svaygert K. Vvedenie v sravnitelnoe pravovedenie v sfere chastnogo prava: v 2-h tt. / Konrad Tsvaygert, Hayn KYotts. — Tom I. Osnovy : per. s nem. — M. : Mezhdunar. otnosheniya, 2000. — 480 s.
2. Давид Р. Основные правовые системы современности / Рене Давид, Камилла Жоффри-Спинози ; [пер. с фр. В. А. Туманова]. — М. : Междунар. отношения, 1999. — 400 с. David R. Osnovnyie pravovyye sistemyi sovremennosti / Rene David, Kamilla Zhoffre-Spinozi ; [per. s fr. V. A. Tumanova]. — M. : Mezhdunar. otnosheniya, 1999. — 400 s.
3. Цит. за: Кофанов Л. Л. Возникновение и развитие римского права в VIII—V вв. до н. э.: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Леонид Львович Кофанов. — М., 2003.—575 с. Tsit. za: Kofanov L. L. Vozniknovenie i razvitie rimskogo prava v VIII—V vv. do n. e.: dis. ... doktora yurid. nauk : 12.00.01 / Leonid Lvovich Kofanov. — M., 2003. — 575 s.
4. Legal Latin phrases and maxims // In Rebus [Electronic resource]. — Mode of access : http://www.inrebus.com/legalmaxims_i.php
5. Латинська фразеологія: Словник-довідник / Авт.-уклад. П. І. Осипов. — К.: Академвидав, 2009. — 344 с. (Серія «Notabene»). Latinska frazeologiya: Slovnik-dovidnik / Avt.-uklad. P. I. Osipov. — K.: Akademvidav, 2009. — 344 s. (SerIya «Nota bene»)
6. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат. Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М. : Статут, 2002. — Т. I. —584 с. Digestyi Yustiniana / Per. s lat. Otv. red. L. L. Kofanov. — M. : Statut, 2002. — T. I. —584 s.

7. Ухтомский А.А. Доминанта / Алексей Алексеевич Ухтомский. — СПб.: Питер, 2002. — 448 с. Uhtomskiy A. A. Dominanta / Aleksey Alekseevich Uhtomskiy. — SPb. : Piter, 2002. — 448 s.

8. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. : СПб. — М.: Худож. лит, 1975. — 502 с. Bahtin M. M. Formy vremeni i hronotopa v romane. Oчерki po istoricheskoy poetike // Bahtin M.M. Voprosy literatury i estetiki. : SPb. — М.: Hudozh. lit, 1975. — 502 s.

9. Душенко К. В. Мысли и изречения древних с указанием источника: Древние Греки. Древние римляне. Библия. Учителя Церкви. Мудрецы Талмуда / Константин Васильевич Душенко. — Изд. 2-е, испр. — М. : Изд-во Эксмо, 2004. — 800 с. Dushenko K. V. Myisli i izrecheniya drevnih s ukazaniem istochnika: Drevnie Greki. Drevnie rimlyane. Bibliya. Uchitelya Tserkvi. Mudretsyi Talmuda / Konstantin Vasilevich Dushenko. — Izd. 2-e, ispr. — М. : Izd-vo Eksmo, 2004. — 800 s.

10. Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию / Пер., ст. и прим. С.А. Ошерова. Отв. ред. М.Л. Гаспаров. (Серия «Литературные памятники»). — М.: Наука, 1977. — 384 с. Lutsiy Anney Seneka. Nравstvennyie pisma k Lutsiliyu. / Per., st. i prim. S. A. Osheroва. Отv. red. M. L. Gasparov. (Seriya «Literaturnye pamyatniki»). — М. : Nauka, 1977. — 384 s.

11. Античные риторика / Под ред. А.А. Тахо-Годи. — М.: Изд. Московского университета, 1978. — 352 с. Antichnyie ritoriki / Pod red. A.A.Taho-Godi. — М. : izd. Moskovskogo universiteta, 1978. — 352 s.

GAYDULIN O. HISTORICAL AND SYSTEM INTERPRETATION METHODS IN ROMAN PRIVATE LAW: GENESIS AND RECEPTION

Стаття надійшла до редакції 26.11.15.

УДК 342.9:35.072.2

Мачуська Ірина Борисівна,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри цивільного та трудового права,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»¹

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Досліджено правовий режим земель сільськогосподарського призначення. Внесено пропозиції щодо вдосконалення правового регулю-

¹ Machuska Irina, Doctor of Law, Associate Professor civil and labor law state university Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman